

بررسی تطبیقی حکایات پردازی
هجویری با ابوسعید ابوالخیر

علی درویشانی

انتشارات آپ

۱۳۹۳

سروشانه : درویشانی، علی، ۱۳۵۳ -
 عنوان و نام پدیدآور : بررسی تطبیقی حکایات پردازی هجویری با ابوسعید ابوالخیر
 مشخصات نشر : تهران: آپ، ۱۳۹۳.
 مشخصات ظاهری : ۲۳۰ ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۹۰۶۶۵-۳-۷ / ۱۸۰۰۰۰ ریال
 وضعیت فهرست نویسی : فیپا
 یادداشت : کتابنامه.
 موضوع : ابوسعید ابوالخیر، ۳۵۷ - ۴۴۰ ق.
 موضوع : هجویری، علی بن عثمان، - ۴۶۵ ق.
 موضوع : نثر فارسی -- قرن ۴ ق.
 موضوع : تصوف - مطالعات تطبیقی
 رده بندی کنگره : BP ۱۳۹۳ / ۲۷۸ : ۵۴ / ۵۴
 رده بندی دیویی : ۸۹۲۴ / ۲۹۷
 شماره کتابشناسی : ۳۷۵۱۸۰۱

انتشارات آپ

بررسی تطبیقی حکایت پردازی هجویری با ابوسعید ابوالخیر

نویسنده: علی درویشانی

ویراستار: سارا جمالی

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول، ۱۳۹۴

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۰۶۶۵-۳-۷

قیمت: ۱۸۰۰۰ تومان

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

Email: alidarvishanidar@gmail.com

فهرست مطالب

پیشگفتار	۹
مقدمه	۱۷
فصل اول: کلیات و تعاریف	۲۳
۱-۱- حکایت	۲۳
۱-۲- حکایت عرفانی	۲۶
فصل دوم: بررسی ویژگی های حکایت های کشف المحجوب و اسرار التوحید ..	۳۳
۱-۲- ساختار داستانی حکایت های عرفانی	۳۳
۱-۲-۱- روایت راوی	۳۳
۱-۲-۲- جایگاه راوی در اسرار التوحید	۴۴
۲-۱-۲- زاویه ی دید	۵۳
۲-۲- بررسی و مطابقت کشف المحجوب و اسرار التوحید	۵۴
۳-۱-۲- زمان	۵۷
۴-۱-۲- داستان و طرح	۶۰
۵-۱-۲- درون مایه و موضوع	۶۲

- ۶۳ ۲-۱-۶-شخصیت
- ۷۱ ۲-۱-۷-شخصیت دادن به مفاهیم:
- ۷۲ ۲-۱-۷-۱-شخصیت اهل نظر و مخالفان:
- ۷۶ ۲-۱-۷-۲-شخصیت زن
- ۸۰ ۲-۱-۷-۳-شخصیت دیوانه
- ۸۱ ۲-۱-۷-۴-شخصیت مست
- ۸۲ ۲-۱-۷-۵-گبر و جهود
- ۸۲ ۲-۱-۷-۶-ابلیس
- ۸۴ ۲-۲-ابزارها و عناصر شخصیت پردازی
- ۸۴ ۲-۲-۱-توصیف
- ۸۹ ۲-۲-۱-۱-توصیف فضا (مکان)
- ۹۶ ۲-۲-۱-۲-خواب
- ۹۷ ۲-۲-۲-گفت و گو
- ۱۰۰ ۲-۲-۳-زبان
- ۱۰۱ ۲-۲-۳-۱-زبان در متون عرفانی
- ۱۰۳ ۲-۲-۳-۲-زبان در داستان

- ۱۰۸..... ۲-۲-۳-۳-لحن
- ۱۱۱..... ۲-۲-۳-۴-استعاره
- ۱۱۳..... ۲-۲-۳-۵-شعر
- ۱۱۵..... ۲-۲-۳-۶-طنز و کنایه
- ۱۱۷..... ۲-۲-۳-۷-ایهام و رمز
- ۱۱۹..... ۲-۲-۳-۸-تأویل
- ۱۲۰..... ۲-۲-۳-۹-کنایه و تمثیل
- ۱۲۱..... ۲-۲-۳-۱۰-ایهام تضاد
- ۱۲۶..... ۲-۲-۴-کُنش
- ۱۳۱..... فصل سوم : ساختار کلی حکایت های کشف المحجوب و اسرار التوحید
- ۱۳۲..... ساختار کلی حکایت های کشف المحجوب
- ۱۶۹..... نتایج نمودارهای کشف المحجوب
- ۱۷۰..... ساختار کلی حکایت های اسرار التوحید
- ۲۰۹..... نتایج نمودار ستونی حکایت ها در اسرار التوحید

پیشگفتار

ادبیات از موضوعاتی است که می‌توان گفت ابزارهای بی‌شماری در اختیار و کنار دست نویسندگان، ادیبان و شاعران هنرمند آدمی قرار داده است تا بتواند به هر شکل و وسیله‌ای که مورد علاقه و مطمح نظرش است، مفاهیم خود را در قید قالبی کشیده و گاه با ترکیب آنها صورتی نو و خلقی جدید ایجاد کند. حکایت و داستان نیز یکی از این ابزارهاست که بسیار قوی و عمیق و دارای قدمت است.

در این میان عرفا و اهل تصوف نیز به بهترین وجه از این موضوع و ابزار بهره‌جسته و برای انتقال آموزه‌ها و مفاهیم و دریافت‌های خود، به کارش گرفته‌اند. اسرار التوحید و کشف المحجوب میان آثار عرفان، از ستارگان درخشان و فاخر به شمار می‌روند که این آثار نیز حکایاتی را شامل می‌شوند که قصد ما پرداختن به این حکایات و تطبیق آنها، با ابزار و موادی است که سبک‌شناسی و نقد ادبی در اختیارمان قرار داده است، تا اینکه بتوانیم به نتیجه‌ای پژوهشی و کاربردی از تطبیق این دو اثر برسیم.

ما در ابتدا به معرفی اجمالی ابوسعید ابوالخیر و هجویری و شمایی کلی از دو اثر مورد نظرمان می‌پردازیم، سپس به توضیح و بررسی موضوع ارائه شده خواهیم

پرداخت. علی بن عثمان بن علی جلابی هجویری غزنوی ملقب به داتا گنج بخش از عارفان سده پنجم هجری قمری است. او اهل غزنه در مشرق خراسان بود. در فراگیری برخی از علوم شاگرد ابوالعباس شفقانی بوده است. ولی در طریقت پیرو ابوالفضل محمد بن حسن ختلی بوده است. در حالی که ابوالفضل ختلی خود از مریدان ابوالحسن بصری بوده است. هجویری احتمالاً در غزنه (هجویر، از محله های غزنه) تولد یافت. اصل وی از غزنین است و جلاب و هجویر نام دو محل از محله های غزنین می باشند. او از رجال معروف به علم و معرفت و طریقت است. خاندان او در غزنین از مردان راه حق بوده و مسجد و منبر داشته اند. امام قشیری از استادان وی بود و هجویری با او آشنایی تمام داشت. وی با بسیاری از استادان طریقت مانند شیخ ابوالقاسم عبدالکریم قشیری و شیخ ابوسعید ابوالخیر و شیخ ابو علی فارمدی (فریومدی) و دیگر بزرگان و محدثان ملاقات کرده و هم صحبت بوده است. «ابوالفضل محمد بن المحسن الختلی»، مرشد او بود، و او پیرو مذهب جنید بوده است. سپس به سیاحت و حج رفته و ملازم شیخ ابوالعباس احمد بن محمد اشقانی گردیده و از وی پاره ای از علوم را آموخت. پس از تکمیل تحصیلات خویش، چنانکه عادت مشایخ قدیم تصوف بود به سیر آفاق و انفس پرداخت و به شام، عراق، آذربایجان، طبرستان، خوزستان، کرمان، خراسان و ماوراءالنهر سفر کرد و بسیاری از مشایخ عصر خود را دید. او چهل سال در سفر بوده است. هجویری بین سال های ۴۸۱ و ۵۰۰ هـ.ق. درگذشت (هجویری در سال ۴۶۵ هجری در لاهور جهان را بدرود گفته و در همانجا به خاک سپرده شده است). آرامگاه او در میان دروازه بهاتی لاهور جای دارد و در کنار آن مسجدی است که اصل بنای آن از خود شیخ است. از جمله آثار وی است: کشف المحجوب، که می توان آن را از منابع بسیار معتبر در مورد عرفان و تصوف به شمار آورد. این کتاب بنا بر درخواست ابوسعید هجویری برای پاسخ به پرسش هایش نگاشته شد؛ دیوان شعری، که نشانه ای از آن باقی نمانده است ولی در ابتدای کشف المحجوب اشاره به انتقال آن

شده است. کتاب فنا و بقا، که در مورد تصوف بوده؛ ولی گویا این کتاب نیز از بین رفته است؛ کتاب اسرار الخرق والملونات؛ الرعايت به حقوق الله تعالى؛ کتاب البیان لاهل العیان؛ منهاج الدین؛ نحو القلوب؛ ایمان؛ فرق فرق. در مورد کشف المحجوب باید گفت که یکی از مهمترین کتب صوفیه است، هم از جهت محتوا بر امهات مسائل تصوف، هم از لحاظ معرفی بزرگان فرق صوفیه، هم از نظر سبک نوشتاری و کهنگی اثر، و هم از جهت نظریات بدیع مؤلف. کشف المحجوب، شامل سه بخش است: بخش نخست، مقدمه مؤلف در سبب علت تألیف کتاب. بخش دوم، دربردارنده اطلاعات کلی در باب تصوف و تراجم احوال صوفیان معروف تا زمان هجویری. بخش سوم، که در حقیقت، قسمت اصلی کتاب است و نام کشف المحجوب ظاهراً به مناسبت همین بخش بر کتاب نهاده شده، شامل یازده «کشف» است. هجویری در این یازده کشف، مسائل مختلف تصوف را مورد بحث و بررسی قرار می دهد. (دایرة المعارف ایرانیکا، گرهارد یوورینگ، چاپ چهارم، ج ۷، ص ۴۲۹-۴۳۰)

ابوسعید ابوالخیر، فضل الله بن احمد بن محمد بن ابراهیم. (۳۵۷-۴۴۰ ق)، عارف و صوفی اشعری. در میهنه یکی از قرای شمال خراسان به دنیا آمد. قرانت قرآن را در زادگاه خود، نزد ابومحمد عنازی و ادبیات عرب را نزد ابوسعید عنازی آموخت، سپس برای ادامه تحصیل به مرو رفت و نزد ابوعبدالله خضری، مدت پنج سال متفق و مختلف (فقه تطبیقی میان مذاهب اربعه) را فراگرفت. پس از مرگ خضری، به محضر ابوبکر قفال رفته و پنج سال نزد وی فقه خواند. در این زمان بسیاری از بزرگان علمای عصر مثل ابوعلی سنجدی و ناصر مروزی و ابومحمد جوینی همدرسان وی بودند. بعد از ۳۷۸ هجری قمری به سرخس رفت و نزد ابوعلی زاهر بن احمد فقیه به تکمیل تحصیلات خویش پرداخت. پس از مرگ وی از طریق لقمان سرخسی به خانقاه ابوالفضل حسن سرخسی راه یافت و تحت تأثیر سخنان پیر خود، علوم رسمی و علوم ظاهر را به یکسو نهاد و از جانب او نزد ابوعبدالرحمان سلمی راه یافت و پس از مرگ وی به آمل طبرستان

رفت و حدود یک سال مقیم خانقاه ابوالعباس قصاب آملی شد و از دست او نیز خرقة تبرک گرفت. ابوسعید در علوم تفسیر، حدیث، فقه و تصوف تبحر داشت و کرامات بسیاری نیز به وی منسوب است. وی حدیث را از ابوعلی شبوی و ابوبکر جوّزقی آموخت. بسیاری از علمای حدیث و تصوف از ابوسعید اجازه روایت حدیث داشتند. حسن سمرقندی در مجلس وی حضور می یافت و ابوبکر عبدالله نساخ و ابوعلی فارمدی و ابوعمر و بشخوانی از مریدان ابوسعید بودند. اشعار بسیاری به ابوسعید منسوب است که در مجموعه ای به نام «رباعیات ابوسعید» گرد آمده است، اما آنچه مسلم است اینکه دو رباعی و یک بیت بیشتر از او نیست. شعر دوستی بیش از حد ابوسعید و خواندن شعرهای مناسب در حالات مختلف و گفتن همان دو رباعی سبب شده وجود او نیز مانند خیام مرکزی برای انتساب رباعیات عاشقانه و عارفانه گردد. ابوسعید سرانجام در میهنه درگذشت و در همان جا به خاک سپرده شد. احوال و کرامات وی در دو کتاب «اسرار التوحید» و «حالات و سخنان ابوسعید» به وسیله نوادگان وی گرد آمده است. از آثار وی: «نام هایی که میان او و ابن سینا ردّ و بدل شده است»؛ «مقامات اربعین» یا «چهل مقام» (محمد بن منور، ۱۳۷۱: ج ۱، مقدمه؛ صفا، ۱۳۶۷: ج ۱، صص ۶۰۳-۶۰۶، ج ۲، صص ۹۷۸-۹۷۹؛ دانشنامه ایران و اسلام، ج ۸، صص ۱۰۴۸-۱۰۵۰).

تکامل گسترش اندیشه صوفیانه از قرن پنجم تا هفتم هجری است. بررسی این موضوع با کشف المحجوب که یکی از قدیم ترین متون عرفانی فارسی که حکایات در آن دیده می شود، آغاز شده و سپس با بررسی های در اسرار التوحید، طبقات الصوفیه، کشف الاسرار میبدی و تذکره الاولیاء عطار دنبال می شود. در روند ظهور، رشد و کمال اندیشه ی صوفیانه، حکایت پردازی ابتدا سبب هستی بخشی زبانی به ادراکات شهودی، مفهوم سازی و طبقه بندی مفاهیم می شود. از آن پس، ابزار انتقال اندیشه، جذب اندیشه های هم خوان، انتشار دانستگی ها، خلق تحول، شکل دهنده ی نظام اندیشه و در نهایت پاسدار اندیشه صوفیه در قالب حکایت شده است.

حکایت پردازی یکی از سنت های بسیار مهم در میان صوفیان بوده است. حکایت صوفیانه، داستانی کوتاه است که با زبان و پی رنگی ساده و ساختمانی کامل، شخصیتی را در واقعه ویژه ای خاص نشان می دهد و با تکیه بر گفتار و کردار صوفی حکایت، نکته ای را در پیوند با سلوک بیان می کند که دستاورد بینش خاص عرفانی است. در بیشتر کتاب های صوفیانه عربی و فارسی، همواره با حکایت شویم رو می هایی روبه که هم از نظر محتوا و هم ساختار شباهت بسیار زیادی با هم دارند. یکی از دلایل وجود این شباهت ها، منابع مشترکی است که نویسندگان در این گونه کتاب ها اختیار داشته اند، با وجود این، قدرت حکایت پردازی این نویسندگان با هم تفاوت داشته است. همجویری یکی از کسانی است که در پروردن این حکایت ها و غنا بخشیدن به ها، به آن ویژه از نظر ساختار، نسبت به بسیاری از نویسندگان دیگر موفق تر عمل کرده است؛ تا جایی که برخی بر این باورند که همجویری را با توجه به تسلط وی بر عناصر اساسی ادبیات داستانی، قدرت ساخت تصویرهای ناب، و شناخت وی از « حرکت » ضرورت پویندگی، می توان بهترین عارفانه نویس ایران دانست. همجویری دقیقاً می داند که چگونه از حکایت به عنوان ابزار فکری خود استفاده کند و چگونه نظام فکری خود را بر حوادث و حکایات تطبیق دهد تا مخاطب را تحت تأثیر قرار دهد. حکایت های کشف المحجوب با سایر بخش های این کتاب، ارتباط معنایی دارند و وجود آن ها در پروردن مضامین و تقویت ساختار معنایی متن اهمیت زیادی دارد. با وجود این، بخش های روایی و غیرروایی این کتاب، هر یک ساختاری کامل و مستقل دارند و به آسانی می توان این دو ساختار را از هم جدا کرد، بدون اینکه به یکپارچگی متن آسیبی برسد.

همان گونه که اشاره شد، هدف اصلی همجویری و دیگر نویسندگان حکایت های عرفانی و صوفیانه، تبیین و ترویج باورها و اندیشه های عرفانی بوده است و

حکایت نویسی برای بسیاری از این نویسندگان ابزار بوده است نه هدف. بنابراین ایجاز یا حذف بسیاری از بخش‌های غیرضروری حکایت، در این گونه کتاب‌ها امری رایج است، تا جایی که بعضی از این حکایت‌ها چنان کوتاه و فشرده شده‌اند که حتی به کار بردن نام «حکایت» برای بسیاری از آن‌ها مناسب به نظر نمی‌رسد. شاید بتوان چنین بخش‌هایی را که برای بازتاب دادن اندیشه‌های بزرگان تصوف و تأکید بر جایگاه معنوی آن‌ها، با موجزترین شکل ممکن نوشته شده است، «شبه‌حکایت» نامید. بسیاری از این شبه‌حکایت‌ها را می‌توان گفت وگویی کوتاه میان بزرگان تصوف و حق‌جویان، یا توصیف‌هایی موجز درباره آن‌ها به شمار آورد. این نکته شایسته توجه است که بیشتر حکایت‌های المحجوب کشف، با وجود کوتاهی و ایجاز، از ساختاری کامل و مستقل برخوردارند.

به دیگر سخن حکایت که یکی از مهمترین ارکان و اصول انتقال پیام‌ها و آرا و اندیشه‌هاست که مهمترین مثال قرآن کریم است که خداوند متعال در قرآن، برای بیان و تفهیم بسیاری از مطالب حکایت و داستان را برگزیده است. همان‌طور که آمد پس از پیدایش اولین جرقه‌های عرفان و بخصوص عرفان اسلامی، بزرگان عرفان نیز از همین شیوه برای بیان عقاید، نظرات و اشاعه آن در بین عوام و خواص بهره‌ها جستند. در این میان هرکدام از بزرگان عرفان و ادب از این وسیله بسیار مهم با توجه به نوع نگاه، ذوق و سلیقه و محیط پیرامون استفاده می‌کرد که این موضوع یکی از زمینه‌هایی است که کمتر به آن پرداخته شده و به طور دقیق و علمی، آنهم به شکل تطبیقی کمتر مورد توجه محققان و پژوهشگران بوده است.

در این میان این دو اثر نیز در ادبیات عرفان ما از اهمیتی بالا برخوردارند که این نیز به برجستگی کار می‌افزاید. ما در این تحقیق سعی در نقد و بررسی هر کدام از این آثار با توجه به اصول سبک‌شناسی و همچنین پس از آن تطبیق این دو اثر و بررسی آنها در مقایسه با هم می‌پردازیم. اسرارالتوحید و همچنین کشف المحجوب هجویری دو اثری

است که حکایت به عنوان یکی از ارکان اصلی این کتاب‌هاست و همچنین از اولین و مهمترین آثار عرفانی به شمار می‌روند؛ لذا برای بررسی در این زمینه بسیار مناسب تر به نظر رسید. با انجام این پژوهش راهی جدید در شناخت تأثیر حکایت و حکایت‌گویی و ارزش هنری و ادبی آن در آثار عرفانی و همچنین قدر و منزلت کشف المحجوب و اسرار التوحید در این زمینه بیشتر آشکار خواهد شد و این اثر می‌تواند مورد استفاده پژوهشگران و محققان ادبیات قرار گیرد.

در این تحقیق قصد ما رسیدن به چگونگی پرداختن به موضوعات، شخصیت پردازی، ارزش‌گذاری ها، عناصر تأثیرگذار در ساخت حکایت ها، مضامین اصلی حکایت ها، ویژگی های سبکی و ساختاری داستان ها، و... خواهد بود که در این راه به دلیل شروع جریان کاربرد حکایت از کشف المحجوب و همچنین اسرار التوحید همان طور که آمد، دشواری هایی پیش روی نگارنده است. اما با توجه به معیارهایی که کتاب ها و منابع تخصصی در مورد تاریخ و ویژگی های سبکی آن دوره و همچنین در مورد خود حکایت و حکایت پردازی نگاشته شده است، از مشکلات کار خواهد کاست. در این تحقیق پس از فیش برداری و مشخص شدن حکایت ها، به بررسی ویژگی های هر کدام از آنها پرداخته و پس از این موضوع مجموع یافته های هر اثر با دیگری مطابق داده شده و بررسی می‌گردد. در نهایت نیز مجموع یافته ها و آمارها به شکل نموداری در پایان اثر خواهد آمد.

همانطور که پیشتر آمد حکایت، به دلیل اهمیت راهبردی و حلقه واسط بودن برای انتقال مفاهیم و آموزه های عرفان، همچنین اهمیت و تأثیرگذاری عرفان و تصوف در تاریخ و ادبیات ایران زمین از سویی و اهمیت و وزانت و تأثیرگذاری این دو اثر، یعنی اسرار التوحید و کشف المحجوب در بین آثار عرفانی، از اهمیت های این موضوع به شمار می‌رود. همچنین با توجه به احتیاج به روز شدن و پژوهش های تطبیقی و متفدانه بر آثار فاخر ادبیات، نقطه ای است که بر لزوم و نیاز این گونه پژوهش ها می‌فزاید. این

پژوهش به چهار بخش اصلی تقسیم بندی شده که به صورت فرعی آن، هر موضوع شامل بخش هایی فرعی می شود، که دنبال روشن کردن مفهوم واقعی موضوع مطرح شده و زوایای مختلف آن است؛ لذا معنای لغوی و اصطلاحی حکایت تبیین شده است. در این بخش بیشتر به کلیات و مفاهیم و مصادیق اولیه پرداخته شده است. بخش دوم نیز به بیان ویژگی های ساختار داستانی متون عرفان پرداخته شده است. در بخش سوم هر کدام از آثار به صورت مجزا مورد نقد و بررسی قرار گرفته اند و ویژگی های حکایات به صورت دقیق بررسی شده که حاصل این تحقیقات به صورت جداولی آمده که ویژگی های هر کدام از حکایات در جدولی حاصل ذکر شده است. در پایان بررسی هر کدام از آثار نیز به صورت نموداری حاصل یافته آمده است. در بخش پایانی نیز به بیان نتایج این تحقیق پرداخته شده است.

اینجانب اذعان دارم که اگر نبود مدد انفاس قدسی حضرت حق و همت تمام سوختگان معرفت الهی و نیز همراهی و همکاری همسر گرامی ام سرکار خانم جمالی که همیشه مرا یار بوده و همراه، امیدی بر توفیق درانجام چنین پژوهش وسیعی نمی بردم. خداوند مهربان و رثوف را سپاسگزارم. ♦

و من الله التوفیق و علیه التکلان

علی درویشانی